

Alfred - ~~Portrait~~ 643 1/2 dimm

cartomani

— 1800-talets Facebook

Porträttet i helfigur av herr Sandell i ytterrock och med promenadkäpp är mycket typiskt för de tidiga visitkorts-fotografierna. Man skulle få en känsla av att besökaren verkligen stod i den egna farstun, just inkommen från gatan. Foto: Wilhelm Lundberg, SSM.

» Särskilt torde vi få fästa er uppmärksamhet på de nu så begärliga fotografiska visitkortet, av vilka vi haft en beställning av omkring 6 000 exemplar för herrar riksdagsmän av såväl prästeståndet som borgarståndet, och dessutom utfört ett ovanligt stort antal för privatpersoner, såväl herrar som damer.«
Annons, firma Martin Josephson,
Aftonbladet 29 november 1860.

Artikelförfattare: Ann-Sofi Forsmark & Mariann Odelhall

början av 1860-talet drabbades Stockholm av »cartomani« – kortmani. Plötsligt ville alla ha ett fotografiskt visitkort, *carte-de-visite*. Från början användes visitkortet just som namnet anger, när man gick på visit. Den lilla porträttbilden, ca 6 x 9 cm, lämnades vid dörren och bars in på bricka till herrskapet. Var ingen hemma, lades kortet i en speciell skål. Men snart fick visitkortet andra användningsområden och spridningsvägar. En samlarvurm uppstod. Fotografierna utväxlades med släkt och vänner, direkt eller per brev. Bilder av kända personer som skådespelare, kungligheter och politiker fanns till salu i stora mängder. Nya, större format som det 11 x 14 cm stora kabinettskortet utvecklades. De små visitkortet samlades i album, porträtt i större format ramades in och hängdes på väggen eller ställdes fram på salongsbordet.

De första massproducerade fotografierna

Visitkortet var både billiga och lättillgängliga. För första gången i historien kunde även personer med blygsamma inkomster låta avbilda sig, något som varit förbehållet samhällets övre skikt. Tidigare fotografiska tekniker, som daguerreotypen, var mer exklusiva. De gav en enda unik bild, som ofta förvarades i vackra etuier.

År 1851 lanserade så den brittiske skulptören Frederick Scott Archer våtkollodiummetoden eller våtplåten. Nu kunde bilden enkelt mångfaldigas; från ett negativ av glas kunde flera papperskopior framställas. Sittningstiderna framför kameran förkortades, materialkostnaderna sjönk, och tillverkningen rationaliserades genom en speciellt utvecklad visitkortskamera med flera objektiv. Redan vid 1850-talets slut

Ovan: Visitkort av Karl XV och drottning Lovisa, fotograferade av Mattias Hansen omkring 1860. Den trendmedvetne kungen insåg tidigt värdet av en egen hovfotograf.

Höger sida: 1860-talets första hälft har kallats fotografiernas guldålder. Kunderna strömmade till, materialkostnaderna sjönk och många ville pröva lyckan i yrket. Tre fotografer i ropet var Jacob Lundbergh, Bertha Valerius och Mattias Hansen. Visitkortet visar kända och okända Stockholmare som poserar framför deras kameror.

hade visitkortsfotografiet blivit en dussinvara. Den kanske mest kände fotografen i branschen var Disdéri med sin ateljé »Fotografins tempel« i Paris. Försäljningen får extra skjuts då Napoleon III år 1859 fotograferar sig där, och beställer ett stort antal visitkort för utdelning.

Snart lanseras det nya porträttformatet i Sverige. Den trendmedvetna och fotografiintresserade Kung Karl XV anställer en hovfotograf, Mattias Hansen, och låter producera en rad olika visitkort av sig själv och den kungliga familjen. Och snart kan även andra stockholmare få sin bild mångfaldigad. Från hösten 1860 finns annonser för fotografer som erbjuder visitkortsporträtt till »moderata priser«. Året

därpå börjar visitkortalbum, fotoramar och visitkort av kända personer säljas i bok- och pappershandlarna. I Stockholms nya förnäma område Nedre Norrmalm – området kring Gustav Adolfs torg, Regeringsgatan och Drottninggatan – etablerar sig ett flertal fotografer på kort tid, och ateljéerna med sina stora fönster mot norr blir ett vanligt inslag i stadsbilden. Visitkortsmanin hade på allvar nått Sveriges huvudstad.

Fotografernas guldålder

Under cartomanins intensivaste år kunde man tjäna mycket pengar som fotograf, och många lycksökare drogs till yrket. År 1860 hade Stockholm 116 806 invånare och 12 yrkesutövande

J. LUNDBERGH STOCKHOLM & SÖDER

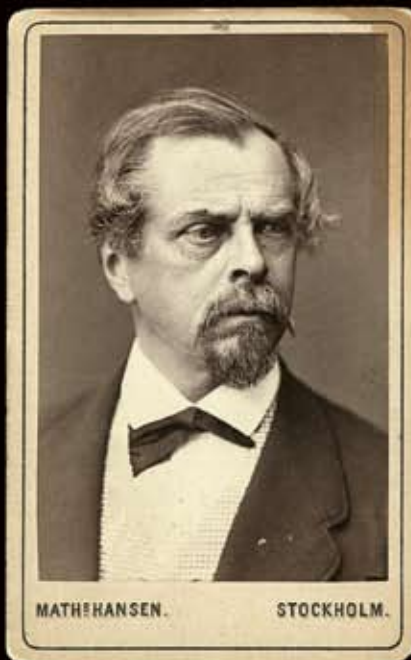

100%

J. LUNDBERGH STOCKHOLM & SÖDER

J. LUNDBERGH STOCKHOLM & SÖDER

MATHEHANSEN.

STOCKHOLM.

Många album för visitkort var påkostade och mycket rikt utsmyckade. De skulle få en hedersplats i salongen, ett slags motsvarighet till dagens bildrika coffee table-böcker. Albumen kunde köpas helt fyllda med visitkort av kungligheter och celebriteter, halvt fyllda för egen komplettering, eller helt tomma där man satte in sina egna visitkort. I albumen rådde hierarkisk ordning; kungligheter och viktiga bekantskaper man ville skryta med kom först. Foto: Britt Olstrup, SSM.

fotografer – 1865 hade siffran stigit till 65! Porträttmålarerna däremot beklagar sig över brist på arbete, »genom de stora framsteg fotografien gjort«, och funderar på att omskola sig till fotografer. Men boomen blev kortvarig. Redan 1875 hade antalet registrerade fotografer i Stockholm minskat till 37, en mer rimlig siffra. Bertha Valerius (1824–1895) var en av de mest kända kvinnliga fotograferna. Bland hennes kunder finner man kungligheter, kända personer och vanligt folk. Hennes porträtt omtalas som konstnärliga, och hon var verksam som målare både före och efter cartomani-eran. I hennes dödsruna i *Idun* står att »såväl hennes verksamhet som fotograf som hennes porträttmåleri förskaffade henne en riklig inkomst«.

Jacob Lundbergh (f. 1828) lärde sig fotografyrket på Kuba, och var under några år verksam i Boston och Havanna.

Mellan år 1859 och 1871 hade han porträttateljé på Urvädersgränd 4 på Södermalm. Konstnärer, skådespelare och sångare besökte hans ateljé. En del av fotografierna är rollporträtt, medan andra avbildar artisterna i privat klädsel. Då Lundbergh avslutade sin fotografbana blev han i stället begravningsentreprenör. I mantalsuppgiften står att han för detta ändamål hyr ett rum med garderob på Västerlånggatan 48.

Mattias Hansen (1823–1905) kom till Stockholm från Norge år 1859 och utnämndes till hovfotograf av Karl XV. Hansens fotografier av den kungliga familjen och dåtidens stora kändisar hamnade i många samlaralbum. Mattias Hansen var mycket framgångsrik och taxerades för 20 000 riksdaler per år i början av 1860-talet – mer än dubbelt så mycket som stadsläkaren i Stockholm, vars årslön låg på 8 400. Bertha Valerius

fick nöja sig med 3 000 om året, men även detta var en god inkomst då en arbetares årslön under samma tid uppgick till cirka 400 riksdaler.

Wilhelm Lundberg – porträttfotograf vid Stortorget

Många museer och arkiv runt om i landet har visitkort från denna tid. Men Stockholms stadsmuseum har en riktig raritet i sina samlingar: mer än 5000 glasnegativ från porträttfotografen Wilhelm Lundbergs verksamhetstid på 1860- och 1870-talet, mitt under cartomani-eran. Dessa bilder är mer än porträtt; de är även en källa till dåtidens ateljémiljö. Genom att digitalt skanna hela glasnegativet, får vi med alla detaljer som sedan skulle skäras eller retuscheras bort från det färdiga visitkortets bildyta. Vi ser den enkla fonden som hänger i bakgrunden; ett draperi, en klädd stol, ett bord och kanske en balustrad. Bordet och balustraden kunde den avfotograferade stödja sig på, så att det blev lättare att hålla sin pose den tid exponeringen tog. Ibland användes ett speciellt nackstöd för att anletsdragen skulle bli skarpa. En annan viktig detalj är den vackert mönstrade korkmattan, som förankrade de avbildade och förstärkte känslan av att de befann sig i en salong. På negativen syns även ateljéfönstret där ljuset faller in, trägolvet framför den mönstrade mattan, nackstödet trebenta ställning, möbler och annan rekvisita som ställts åt sidan.

Wilhelm Lundbergs dagsljusateljé låg vid Stortorget, med ingång från Skomakargatan 1. Han hörde till de mer etablerade fotografernas krets, med en inkomst jämförbar med Bertha Valerius. Lundberg startade sin verksamhet tillsammans med Rickard Blomdahl 1864, men redan tre år senare gick de skilda vägar. Han arbetade sedan ensam

2. *Y. Johansson och fru W. Johansson i n:o 1348*

Herr och fru Johansson i Lundbergs
ateljé. Fru Johansson är klädd i klän-
ning i 1860-talsriktigt snitt med en
hårt snörd korsett och ser avvaktande
in i kameran. Hon håller ett visitkorts-
album i ett fast grepp – där ska bild-
berättelsen om hennes liv få sin plats.
Foto: Wilhelm Lundberg, SSM.

i ateljén till 1877, då han slutade som fotograf, kanske av hälsoskäl. Fem år senare avled han i organiskt hjärtfel.

I fotografens ateljé

I Wilhelm Lundbergs ateljé poserar män, kvinnor, par och barn framför kameran, enskilt eller i grupp. Några har förväntansfulla, självmedvetna uttryck, andra verkar skeptiska eller till och med rädda för kameraögat. Poser,

kläder och frisyrier ger ledtrådar till vem den avbildade var, och vilket år de satt för fotografen. När visitkortet var nytt var det populärt att avbilda sig i helfigur, med ytterkläderna på. Bilden gav då en känsla av att besökaren verkligen stod i den egna farstun, just inkommen från gatan. Helfigursporträtten dominerar under 1860-talet, även om ytterkläderna åker av till förmån för att visa upp vackra klänningar och stiliga kostymer. Senare blir

halvfigurs- och bröstbilder vanligare, vilket gav mer jobb åt retuschören – ju större ansiktsyta, desto mer skavanker att dölja.

Den noggranne Wilhelm märkte alla negativ med nummer, namn och ibland titel. I vissa fall kan vi också se hur många bilder som beställts. De sparade negativen utgjorde fotografens kundregister, och gav också möjligheter att göra efterbeställningar. Bland kunderna hittar vi doktor Svanberg och civilingenjör Haglund, fruvar, fröknar och demoiseller (en benämning som verkar ha varit förbehållet unga, ogifta kvinnor), kaptener och löjtnanter, enstaka grevar och baroner men även folk från lägre sociala grupper. Med det mångfaldigade, billiga fotografiska visitkortet uppstod möjligheter för människor från andra samhällsklasser att ta bilden i sin tjänst. För någon riksdaler, en halv dagslön för en arbetare, kunde man få bilder att skicka till nära och kära i denna tid av migration både inom och utom landet.

Jag avbildas, alltså finns jag

Till övervägande del är det dock stadens borgerskap som går till Lundbergs ateljé. Stockholm på 1860-talet var en stad där det öppnades nya vägar till framgång och ökad social status. Liberalerna hade drivit igenom full näringsfrihet år 1864 – varje svensk medborgare skulle kunna välja yrke fritt. Den gamla ståndsriksdagen med dess indelning i fyra hus – adel, präster, borgare och bönder – gick i graven 1866 och skapade förutsättningar för en politisk karriär ända upp i första kammaren. Den växande, välbeställda medelklassen lät fotografera sig och spred sedan sin avbild till en önskvärd social krets. Visitkortsfotografiet blev ett verktyg för att marknadsföra sig

Med händerna instuckna i päls muffar och hattbanden ordentligt knutna under hakan poserar Wilhelm Lundbergs mor Hedvig och syster Maria, som hade de just kommit in från ett vinterkallt Stockholm. Foto: Wilhelm Lundberg, SSM.

Ovan: Wilhelm Lundbergs ateljé vid Stortorget, ingång Skomakargatan 1. Ateljén låg längst upp i huset, med takfönster och stora fönster mot norr för en jämn belysning. Foto: okänd, SSM.

Vänster: Ett avbrott i vardagsarbetet med porträttkunder var Lundbergs arrangerade genrebilder. Här ett lekfullt grupporträtt kallat »Flöjtkonsert«. I mitten, med bred benföring, ser vi fotografen Wilhelm Lundberg själv. Till vänster står hans bror Johan och till höger svågern doktor Stengell. Foto: Wilhelm Lundberg, SSM.

själv, att visuellt ta plats i samhället. Ett slags dåtidens Facebook, där samladet av kontakter fick fysisk form i de populära albumen. Och liksom nu var det viktigt att se »rätt« ut på bilden. Redan 1859 utkommer manualen *Råd för alla, som ämna låta Fotografera sig, angående sätt att kläda sig, placering m.m.; äfvensom råd i allmänhet om hårets, läpparnes, tändernas och hyns vård och skötsel*. Utöver rent kosmetiska tips behandlas där ljusförhållanden vid olika väderlek och tider på dagen, samt kroppshållning och ansiktsuttryck. En skrift från 1874 avråder kunden från att låta fotografera sig som man ser ut till

vardags; det blir lätt tråkigt och hjälper inte den »högre likheten«.

Bruket av att samla och visa upp sina sociala kontakter i album har fortsatt ända fram till våra dagar. När amatörfotografen slog igenom i folkhemmets Sverige blev det varje familjs angelägenhet att klistra in och beskriva livets utvalda ögonblick. I dagens digitala era har bildsamladet delvis flyttat ut på Internet, på platser som Facebook.com. Där väljer man själv hur man vill bli beskriven, vilka vänner man vill samla och vilka utsnitt av sitt liv man vill visa upp i de bildmappar som utgör albumen. Vilket visuellt

avtryck skulle du själv vilja lämna till eftervärlden?

Källor:

Johansson, Björn Axel, *De första fotograferna: introduktionen av fotokonsten i 1840-talets Sverige*, Lund 2005
Nordisk Tidskrift för Fotografi, åren 1919–1935. Ett flertal artiklar av professor Helmer Bäckström, bl.a. rörande visitkortsfotografi och yrkesfotografer.
 Petersen, Anja, *På visit i verkligheten: Fotografi och kön i slutet av 1800-talet*, Stockholm 2007
 Rittsel, Pär, & Söderberg, Rolf, *Den svenska fotografins historia: 1840–1940*, Stockholm 1983
 Söderlind, Solfrid, *Porträttbruk i Sverige 1840–1865. En funktions- och interaktionsstudie*, Stockholm 1993
 Söderberg, Rolf, *Stockholmsgryning. En fotografisk vandring på Karl XV:s tid*, Stockholm 1986

Vänster sida, uppifrån vänster:
 Brudparet Blomquist tittar in i kameran, gripna av stundens allvar. Brudgummen har frack i enlighet med den klädkod som slog igenom på 1830-talet. Bruden bär svart brudklänning, blomsterkrans i håret och en lång tyllslöja. Inte förrän i början av 1900-talet slog den vita brudklänningen igenom i alla samhällsklasser. Denna bild är tagen vid 1870-talets mitt, och är ett sällsynt tidigt exempel på det sedan så populära bröllopsfotografiet.

Greve Frölichs dotter Elsa är troligen fotograferad kring mitten av 1870-talet. Hennes klänning är moderiktigt smyckad med volanger. Att sitta stilla den tid som fotograferingen fortfarande krävde var tålmodsprövande och den lilla flickan har inte kunnat hålla sina händer stilla.

Gruppträtt av sex män i arbetskläder och med släggor och spett i händerna. Detta är en mycket ovanlig bild. Möjligen är det ett arbetslag från något bygge i närheten som låtit avbilda sig. De sjunkande priserna gjorde det överkomligt även för människor ur lägre samhällsklasser att beställa fotografier, särskilt om man var flera som kunde dela på kostnaden.

Gruppträtt av en fanjunkare och hans familj. Barnen får stå och de vuxna sitta, vilket jämnar ut höjdskillnaderna. Till höger faller ljuset in genom norrfönstret. Den vackert mönstrade mattan ska ge intrycket av att man befinner sig i en salong. De vida rynkade kjolarna var moderna på 1860-talet.

Höger sida, uppifrån vänster:
 Under 1870-talet sätts håret oftare upp mer konstfullt, och löshår är populärt. Klänningarna blir slätare, och påsydda volanger och andra detaljer är vanligt. Kolstensknappar och kolstensmycken är på modet. Porträtt av fröken Egedius.

Damfrisyrerna är under andra hälften av 1860-talet relativt enkla, platt kammade mot huvudet och med knut i nacken. Klänningarna har mycket tyg, med rikligt med veck framtill. Porträtt av fru Nordström.

På de skannade negativerna framträder detaljer som inte skulle finnas med på den färdiga, beskurna fotografiska kopian. Här ser vi kapten Kempff som lutar sig in i bilden, kanske orolig för att hans lilla dotter ska råka falla ur stolen.

Foto: Wilhelm Lundberg, SSM.

